

Завальнюк В. В., к.пед.н., (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, Рівне)

ВПЛИВ ПІЄТИЗМУ ТА РАЦІОНАЛІЗМУ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ НІМЕЧЧИНИ У XVIII СТ.

***Анотація.** У статті розглянуто вплив пієтизму та раціоналізму на розвиток освіти та педагогічної думки у Німеччині у XVIII ст., зокрема заснування навчально-виховних закладів педагогічного спрямування та навчально-виховний процес у школах. Досліджено, що секуляризація школи і держави відбулася лише наприкінці століття, тобто в час стрімкого розвитку філантропічних навчальних закладів.*

***Ключові слова:** пієтисти, раціоналісти, філантропи, освітні заклади, вчительські семінарії, християнське виховання.*

***Аннотация.** В статье рассматривается влияние пиетистов и просветителей на развитие образования и педагогической мысли в Германии в XVIII в.: основание педагогических учебно-воспитательных учреждений, учебно-воспитательный процесс в школах. Исследовано, что секуляризация школы и государства состоялась только лишь в конце столетия, в период стремительного развития филантропических образовательных учреждений.*

***Ключевые слова:** пиетисты, рационалисты, филантропы, образовательные учреждения, учительские семинарии, христианское образование.*

***Annotation.** This article deals with the influence of the pietists and enlighteners on the development of the education and pedagogical idea in Germany in XVIII century, namely, founding of the educational and upbringing establishments of the pedagogical direction and educational and upbringing process of these schools. It was determined that school from church secularization took place only in the period of rapid growth of the philanthropic educational institutions.*

***Key words:** pietists, enlighteners, philanthropists, educational establishments, teachers' seminaries, Christian upbringing.*

Освітні процеси, що відбулися в Німеччині у XVIII ст., заклали фундамент подальшого розвитку педагогічної думки цієї країни, Європи та світу, проте не були, на наш погляд, достатньо висвітлені у працях вітчизняних науковців. На сторінках підручників та посібників з історії педагогіки можна знайти доволі скупу інформацію про діяльність німецьких педагогів упродовж зазначеного часового відрізка.

Серед закордонних дослідників, що займалися окресленою проблемою слід назвати Лахмана Р. (Lachmann R.), Лінднера Ф. (Lindner F.), Краузе Х. (Krause H.), Роммеля Е. (Rommel E.) Шмідта Р. (Schmidt R.), Шрьодера В. (Schröder W.), Бейера К. (Beyer K.), Шрадера К. (Schrader K.), Шульца В. (Schulz W.), Ребле А. (Reble A.), Пінлохе А. (Pinloche A.), Цайса К. (Zeiss Chr.), Цоллікофера Г.-Й. (Zollikofer G.-J.).

Метою нашої статті є дослідження впливу та раціоналізму на розвиток освіти та педагогічної думки Німеччини у XVIII ст.

Протягом XVIII ст. розвиток освіти та педагогічної думки Німеччини зазнавали впливу двох течій – пієтизму та раціоналізму. Пієтизм був релігійним рухом усередині лютеранської церкви, раціоналізм – рухом, інтереси якого стосувалися позацерковної сфери. На школи, що знаходилися під наглядом держави і церкви, покладали подвійне завдання: виховання молодого покоління добропорядними громадянами та в дусі християнських ідеалів. Проте виконання цих завдань обтяжувалось принциповими розбіжностями світоглядних позицій пієтизму та раціоналізму. У пієтизмі наголошували на переважанні у навчальному процесі почуття, віри, молитви, християнського виховання; у раціоналізмі наполягали на більшій важливості знань та розуму. Пієтисти всіляко підтримували вплив церкви на освіту і намагалися досягти похваллення релігійного життя й усередині релігійних громад, і у навчально-виховному процесі шкіл. Раціоналісти навпаки констатували потребу послабити вплив церкви, посилити вплив держави та надати змісту освіти нового сенсу. В обох рухах дотримувалися думки, що виховання має бути практичним, проте практичність виховання розуміли по-різному. Представники і пієтизму, й раціоналізму схвально ставилися до вивчення, крім рідної мови, й інших предметів: арифметики, історії, географії, біології. Проте з приводу релігійної частки у навчально-виховному процесі вони дотримувалися діаметрально протилежних позицій: пієтисти наголошували на важливості опанування біблійних істин, виховання серця та благочестивої поведінки, раціоналісти ж, навпаки, особливо необхідними елементами впливу на молодь визначали етику та мораль. Пієтизм упроваджував християнське виховання, що ґрунтувалося на катехізисі та на символі віри певної конфесії, метою ж раціоналістів було загальне релігійне виховання, яке базувалося на природі та розумі.

Шкільні порядки стали основними офіційними документами, що визначали функціонування навчальних закладів Німеччини у XVII–XVIII ст. і містили положення про цілі, зміст, методи та організацію навчального процесу. Для шкільних порядків, прийнятих у досліджуваному нами часовому відрізку, характерним є те, що на відміну від XVI – поч. XVII ст. положення про освіту приймали окремо від церковних порядків, що сигналізувало про зростання зацікавленості держави сферами освіти та виховання. Шкільні порядки, прийняті у XVII ст., багато дослідників

вважають початком зародження загальноосвітньої початкової школи Німеччини [1, с. 122]. З того часу увага державних службовців була зосереджена не тільки на вищих школах (латинські школи, гімназії), оскільки на особливий контроль було поставлено «загальні німецькі школи» («gemeine Teutsche Schulen»), які розвинулися зі шкіл церковних причетників та мали надавати елементарну освіту. Безпосередньо з назви самих шкіл можна зробити висновок про те, що у них вивчали тільки одну мову – німецьку.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. шкільна система Пруссії зазнавала здебільшого впливу пієтичного вчення, прихильниками якого були пруські імператори Фрідріх-Вільгельм I та Фрідріх Великий. Пієтисти обстоювали ідею благочестивого життя кожного, активну християнську позицію віруючих, наполягали на важливості особистісного спілкування віруючих з Богом, читанні Біблії та біблійної літератури. Вагомим внеском пієтичного руху у сферу освіти було заснування значної кількості освітніх закладів, відомих в історії педагогіки як культурно-освітній центр «Сирітський Дім» А.-Г. Франке. Освітні заклади, засновані Августом-Германом Франке, надавали освіту не тільки дітям із заможних родин, пріоритетом у здійснюваній ними освітній діяльності була організація навчальних закладів для бідних та жебраків. А.-Г. Франке – перший, хто почав розбудову сирітських протестантських притулків у Німеччині. У сиротинцях діти не лише навчалися різним науками, але й отримували певну робітничу кваліфікацію. Важливим моментом освітньої концепції Франке була думка про те, що «старанність та любов до праці мають бути прищеплені з раннього дитинства» [2, с. 45]. Трудове виховання, за прикладом А.-Г. Франке, почали вважати невід’ємною складовою навчання у початковій школі, і вводити до навчального плану багатьох державних та приватних закладів освіти. Уряд Пруссії схвально ставився до заснування навчальних закладів для бідних верств населення, оскільки, з одного боку, можна було, таким чином, протистояти повному зубожінню такого прошарку населення, з іншого, функціонування цих освітніх закладів могло певною мірою сприяти розвитку економіки країни. Проте, за твердженнями пієтистів, «школи мають готувати учнів не тільки до професійного та громадського життя, їх слід розглядати здебільшого як майстерні Святого Духа, оскільки Господь потребує служіння не тільки вмілих, а й передусім благочестивих людей» [3, с. 34]. Пієтисти наполягали, що церкви повинні опікуватися не лише школами взагалі, бо на особливу увагу, на їхню думку, заслуговували уроки релігії. Загалом християнство було для пієтистів не тільки знанням та вірою, але передусім практичною дією.

Педагогічні погляди Августа-Германа Франке справили значний вплив на короля Пруссії Фрідріха-Вільгельма I (1713–1740 рр.). Відтак, у 1717 р.

оприлюднено королівський вердикт, згідно з яким відвідування шкіл у місцевостях, у яких вони знаходилися, було обов'язковим. Для батьків, які не мали змоги сплачувати за надання освітніх послуг, навчання було безкоштовним, а для цього використовували державні кошти. Фрідріх-Вільгельм I також опікувався шкільною освітою у всіх належних йому німецьких землях. Так, 1739 р. він передав п'ятдесят тисяч талерів до Східної Пруссії на забезпечення потреб шкільної освіти та розбудову шкіл [4, с. 355].

Завдячуючи цим фінансовим надходженням, у Східній Пруссії вже незабаром з'явилося близько 1000 сільських шкіл. Фрідріх-Вільгельм I також намагався покращити освітній рівень учителів та сприяв заснуванню закладів, які мали надавати педагогічну освіту. Проте у багатьох місцевостях прибутки ремісників, що були недостатньо освіченими, значно перевищували заробітки шкільних учителів, що свідчило про непроститужність учительського фаху. Для підняття престижу учительської професії, за наказом Фрідріха-Вільгельма I, шкільним учителям безкоштовно видавали дрова та виділяли земельні ділянки для вільного використання поблизу їхніх домівок.

Більшість освітніх реформ у Німеччині у п'ятидесятих роках XVIII ст. реалізовував учень А.-Г. Франке, священник Церкви Святої Трійці Берліна Юліус Гекер (Julius Hecker). Важливим здобутком Гекера було відокремлення латинських шкіл від німецьких, як у концепції, прийнятій в школах А. Франке. Необхідність такого розподілу було пояснено статусом латинської школи, як основної, що виконувала функції пропедевтичного закладу для здобуття вищої освіти. Крім того, усі школи було поділено на три типи: німецькі, латинські та реальні. У школах останнього типу викладали німецькою мовою та вивчали предмети, які могли мати практичне застосування, тобто опанування якими повинно було сприяти оволодінню практичною професією.

З середини XVIII ст. у Німеччині під впливом європейського просвітництва відбувся поворот від абсолютної до просвітницької монархії: під лозунгом «індивідуалізм та секуляризація» школу й державу почали трактувати як суто світські формування, толерантність починає домінувати над раніше прийнятою ієрархією цінностей, замість придворного стилю життя та ментальності починає зароджуватися бюргерська культура з орієнтацією на людину, її потреби та прагнення. Раціоналістичний та індивідуалістичний дух епохи Просвітництва проникає в усі сфери суспільного життя, зокрема освіту й виховання, тому XVIII століття правомірно вважають «педагогічним століттям».

Особливо популярними у Німеччині в епоху Просвітництва були погляди французького мислителя Ж.-Ж. Руссо, який обстоював ідеї свободи особистості, природного розвитку, людської гідності та права. Проте якщо у Франції ідеї Руссо стосувалися здебільшого соціальних та

політичних сфер, то у Німеччині вони найбільше позначились на сферах літератури та педагогіки. Найвишого схвалення набули ідеї цього науковця у колі філантропів (друзів людини) – угруповання, що утворилося у Німеччині у 70-х рр. XVIII ст. Члени цієї групи – Базедов (Basedow), Зальцман (Salzmann), Кампе (Campe), Трап (Trapp), Рохов (Rochow), Ізелін (Iselin) – були носіями ідей просвітництва у Німеччині. Філантропи – прихильники «розумово-природного» виховання, серед вимог яких були твердження про скасування надто суворої дисципліни у школах та створення такої атмосфери, яка б перетворювала навчання на радісний та безтурботний процес. Вони визнавали роль фізичних вправ під час навчання, наполягали на важливості загартовування дітей, спілкуванні з природою, саме тому до розкладу занять у їхніх школах було введено чимало фізичних занять, спрямованих на зміцнення організму учнів – танці, фехтування, спортивні ігри. Представники нового руху намагалися змінити загальний стиль старої школи, тому як неминуче постало питання про доцільність проведення релігійних занять взагалі.

Однак, слід зазначити, що недоліком освітньо-виховного процесу, пропонованого філантропами, було недотримання послідовності етапів природного розвитку дитини. Якраз на противагу Руссо представники цього руху прагнули якомога швидше досягти виробничої зрілості дитини та покращення показників дитячої продуктивної праці. Метою освітнього процесу, на їхню думку, була потреба якомога швидшого перетворення дитини на старанного, наполегливого, практичного, інтелектуального громадянина. Так, за Кампе «винахідник нового сорту пива або веретена зробив для людства набагато більше, ніж автори од та епопей» [5, с. 123]. У навчальному плані шкіл філантропів визначальні позиції займали предмети фізико-математичного та природничого напрямів, іноземні мови вивчали лише на початковому рівні та «за потреби», опанування старих мов вважали зайвим. За твердженнями філантропів, і життя взагалі, й навчання зокрема мають приносити задоволення та щастя, саме тому вони розробили систему заохочень та винагород, від спеціальних «добродесних» білетів до особливих призивів та орденів, проте, за таких умов навчальний процес часто перетворювався на суцільну гру, що унеможлилювало отримання ґрунтовних знань.

Засновником руху філантропів вважають Іогана-Бернгарда Базедова (Johann Bernhard Basedow (1723–1790 рр.)). Життя цього видатного діяча склалося так, що він перервав навчання теології, став учителем та викладав у школах, де навчалися переважно діти з аристократичних сімей. У 1768 р. виходить друком його праця «Уява про друзів людини», у якій було вміщено ідеї щодо реформування школи, відповідно до яких школи мали вийти з-під опіки церкви та перейти під контроль держави. Він наголошував на необхідності організації вчительських семінарій,

друкування підручників та забезпечення вчителів і батьків методичними вказівками щодо проведення занять. Перші методичні роботи Базедова – це «Методика», що вийшла друком у 1770 р., та частини «Елементарної науки», які були опубліковані 1774 р. під назвою «Елементарний твір». Остання праця мала вигляд ілюстрованого підручника для початкової школи, у якому було вміщено основні положення філантропічного вчення і передбачено «облаштування корисного, патріотичного та блаженного життя» [6, с. 218]. Цей педагог також був автором численних памфлетів, у яких тлумачив біблійні поняття, як Святий Дух, хрещення, Причастя, прокляття у пеклі тощо, суто в ракурсі моралі, за що його було засуджено офіційною церквою.

Ще у творі «Уява про друзів людини» Базедов висловлював прохання про моральну й матеріальну підтримку своїх ідей, на яке відгукнулися по всій країні: до 1771 р. на розбудову навчального закладу нового типу надійшло понад 15 000 талерів. У 1771 р. разом зі своїм соратником Вольке (Wolke) він відкрив у м. Дессау (Dessau) «філантропін» – школу, яка мала стати зразковим навчальним закладом просвітителів. Шкільне та інтернатське життя у цьому навчальному закладі ґрунтувалося на основних ідеях філантропів.

Достатньо швидко «філантропін» набув популярності. Це засвідчує той факт, що під час проведення публічних екзаменів у школі її гостями були такі визначні педагоги того часу, як Ніколаї (Nicolai), Штруензее (Struensee), Кампе (Campe), Рохов (Rochow), Шуммель (Schummel). Однак, хоча школа на початку свого функціонування мала значну кількість прихильників й отримала достатньо схвальних відгуків, вже 1779 р. Шуммель (Schummel) у романі «Еспаньйола» («Spitzbart») розкритикував ідеалістичний уклад життя «філантропіна», а школу назвав «духовкою». Школа Базедова працювала десять років, а 1793 р. її було ліквідовано через незадоволення громадян рівнем освіти, надзвичайну екзальтованість навчального процесу та нездібність керівництва. Два інші «філантропіни», засновані у Швейцарії та Південній Німеччині К. Бардтом (K. Bardt), теж невдовзі занепали.

Найбільших успіхів серед філантропів досягнув К.-Г. Зальцман, який 1784 р. у м. Шнепфенталь (Schnepfental) у Тюрінгії заснував філантропічний навчально-виховний заклад, який вистояв в усіх буревіях часу і продовжив успішне функціонування у ХХІ ст. Починаючи з 1781 р., Зальцман працював у філантропіні Базедова на посаді вчителя релігії, проте вже через три роки звільнився через непорозуміння з керівництвом школи, несприйняття недостатньо сімейного характеру закладу та прокламативний характер навчання у ньому.

У творі «Вказівки до нерозумного виховання» (1780 р.), який призначений для батьків, Зальцман вказує на найбільш поширені помилки,

яких припускаються батьки у процесі виховання. У згаданій роботі автор виступає в іпостасі адвоката дітей перед світом дорослих, вказуючи, що шляхом неприпустимої поведінки з дітьми батьки часто псують їх, за що потім і страждають. Книжка мала стати «захистом та клопотанням за беззахисних дітей, які через незнання та необережність батьків часто бувають приречені на страждання» [7, с. 88].

На противагу тому, що загалом філантропи здебільшого опікувалися освітою вищих верств населення, Е. фон Рохов (E. von Rochow), який теж був членом згаданого вище угруповання, мав намір провести реформи сільської школи. Цей діяч відомий тим, що разом із своїм вірним співпрацівником і товаришем Брунсом (Bruns) заснував 1778 р. на території свого фамільного маєтку у Рекані (Reckahn) зразковий навчальний заклад, де зміг втілити у життя свої педагогічні ідеї. Для подолання економічного та морального занепаду Північної Німеччини Рохов виступив ініціатором проведення реформ, спрямованих на покращення становища бідних, у яких, зокрема, йшлося про надання освіти, будівництво будинків для жебраків та бідних, введення страхування їхнього життя та скасування батрацьких робіт. Рохов став поборником просвітництва та морально-етичного виховання сільського населення засобами організації «доброї» школи. «Добра» сільська школа повинна відповідати чотирьом основним вимогам:

1. Школа має бути державною, доступною для всіх дітей;
 2. У школі необхідно вивчати усе практичне. Так, сільська школа забезпечувала знаннями та навичками, які стосувалися сільського господарства, як-от: заняття тваринництвом, птахівництвом, оброблення землі, щеплення рослин тощо;
 3. Для засвоєння шкільного матеріалу у «добрій школі» слід використовувати правильні методи – жваве спілкування у формі «запитання-відповідь» (сократівський метод) та застосування шкільних дитячих підручників;
 4. На селі потрібно збудувати зразкові добротні школи, у яких повинні працювати висококваліфіковані, добре підготовлені, віддані учительській справі кадри, які за свою роботу мусять отримувати гідну зарплату [8, с. 65].
- Наприкінці XVIII ст. у Німеччині питання про інтерконфесійність школи залишалося відкритим, тому навіть у державних школах дотримувались принципів певної релігійної конфесії. Останнє означало, що в протестантських школах працювали учителі та навчалися учні євангельського віросповідання, у католицьких школах – учителі та учні католицької віри. Оскільки населення певного населеного пункту належало переважно до однієї конфесії, така форма вирішення конфесійного питання у школі не зумовлювала виникнення будь-яких проблем. У містах

та місцевостях, де було достатньо прихильників обох конфесій, учні мали можливість обирати.

Незважаючи на перехід шкіл у підпорядкування держави, заняття з релігії не були вилучені з навчальних планів і державних, і приватних шкіл. Натомість 1788 р. міністр Вольнер (Wöllner), який на той час курував питання освіти, прагнучи протидіяти раціоналізму просвітителів, видав славнозвісний релігійний едикт, метою якого було повернення до ортодоксального вчення церкви. У 1794 р., коли школи вже повністю знаходились під контролем держави, той же міністр видав вказівки для вчителів про те, що вони зобов'язані берегти себе від скептицизму та байдужості та докладати зусиль у справі християнського виховання молоді. Прийняття на посаду вчителя відбувалось лише після складання претендентом іспиту на «правовірність», під час якого він мав довести істинну відданість християнському вченню. Відповідно до закону 1799 р. усі нові учителі в гімназіях та міських школах повинні були скласти клятву, згідно з якою вони мали виховувати дітей в душі християнства. Так, вчителі проголошували готовність зробити усе можливе, аби тільки «пробудити в учнів любов до релігії, бажання дотримуватися біблійних настанов та жити справжнім благочестивим життям» [9, с. 45].

Отже, до кінця XVIII ст. школи у Німеччині стали більш світськими, а держава замінила церкву у функції контролю. Поступове введення загального шкільного обов'язку, яке спочатку було ініційоване протестантськими громадами задля охоплення усього населення християнським вихованням, стало важливою віхою на шляху секуляризації шкіл. Натомість служителі католицьких церков не схвалювали новітніх змін в освіті, а стверджували, що такі закони обмежують свободу сім'ї та церкви з огляду на те, що останні відіграють основну роль у вихованні дітей та молоді. Так, у Баварії, де єзуїти тривалий час утримували панівне становище, закон про загальний шкільний обов'язок ухвалили лише 1802 р. Інновації в освіті полягали в тому, що під впливом Просвітництва було розширено рамки занять з релігії, вчителі, які були прихильниками просвітницьких поглядів, більше не дотримувалися певних конфесійних обмежень, а проводили заняття згідно із загально-християнськими принципами. У вищих школах, де спостерігалось достатнє закріплення новогуманістичних тенденцій, стали динамічно поширюватися антиортодоксальні погляди. Проте ідеї пієтистів про те, що основним завданням школи є християнське виховання та формування благочестивого характеру, не були викорінені, навпаки у наступному XIX столітті вони стали дедалі більш популярними, а пієтичні школи зазнають подальшого піднесення.

Незважаючи на прийняття прокламативних постанов щодо поліпшення ситуації з учительськими кадрами, повне виведення вчительської професії з-під контролю церкви було зроблене лише у XIX ст. завдяки реформам

Гумбульдта (Humboldt). На межі XVII–XVIII ст. ще не було вироблено системи підготовки вчительських кадрів для початкової та середньої ланок освіти. У цей час у школах викладали малоосвічені церковні причетники або призначені місцевим священиком чи релігійною громадою особи, які «більше нагадували не вчителів, а дресирувальників та наглядачів» [10, с. 28].

Таке жалюгідне становище з учительськими кадрами не було суттєво змінене й після прийняття Пруським урядом та урядом інших німецьких земель постанов про введення загального шкільного обов'язку. Перші позитивні зміни у забезпеченні шкіл учительськими кадрами відбулися після заснування Августом-Германом Франке учительських семінарій, мета організації яких спочатку передбачала забезпечення кадрами комплексу новоутворених навчальних закладів. Отримати професію вчителя у Галле можна було у двох учительських семінаріях: Семінаріум прецепторум (*Seminarium praeseptorum*) та Семінаріум селектум прецепторум (*Seminarium selectum praeseptorum*). Випускники Семінаріум прецепторум отримували право на викладання у початкових школах, а після завершення навчання у Семінаріум селектум прецепторум майбутні педагоги могли розраховувати на отримання вчительської посади у вищих школах (гімназії, латинські школи). Проте вже через деякий час випускники учительських семінарій Франке стали користуватися попитом не тільки у Німеччині, а й у інших країнах Європи. Бажаючі отримати професію педагога приїздили до Галле з багатьох країн світу.

Заснування учительських семінарій А.-Г. Франке стало початком відкриття низки схожих навчальних закладів в інших містах Німеччини, керівниками яких нерідко ставали колишні випускники з Галле. Так, невдовзі розпочали своє функціонування навчальні заклади для підготовки учителів у Заксен-Веймарі (*Sachsen-Weimar*, 1726 р.), Щецині (*Stettin*, 1732 р.), Бергені (*Bergen*, 1735–1736 pp.), Берліні (1748 р.), Брауншвайзі (*Braunschweig*, 1751 р.), Вюрцбурзі (*Würzburg*, 1770 р.), Кур-Майнці (*Kur-Mainz*, 1779 р.), Нассау (*Nassau*, 1779 р.), Бамберзі (*Bamberg*, 1791 р.). Із заснуванням учительських семінарій відбуваються зміни щодо отримання вчительської професії та щодо осіб, які ставали педагогами: якщо раніше вчительські посади займали ті особи, хто в подальшому мав намір стати служителем церкви і вважав діяльність у школі передумовою для успішної священицької кар'єри або ж ті, хто не зміг вдало закінчити навчання на теологічному факультеті, то тепер для того, щоб зайняти посаду вчителя, потрібно було закінчити спеціалізований навчальний заклад та скласти екзамен державній комісії.

З проведеного дослідження можна зробити висновок, що протягом більшої половини XVIII ст. освіта Німеччини знаходилась під домінуючим впливом пієтичної концепції виховання, метою якої було формування передусім свідомої християнської позиції, що досягали шляхом збільшення у

навчальному плані усіх типів шкіл предметів релігійного циклу, добром учителів-священиків або студентів теологічних факультетів, залученням учнів до участі в діяльності релігійних місцевих громад. Секуляризація школи і держави відбулася лише наприкінці століття, тобто в час стрімкого розвитку філантропічних навчальних закладів. Проте, слід зазначити, що, попри благородні наміри німецьких просвітителів щодо надання освіти усім верствам населення, виховання свідомих громадян, прищеплення загально-християнських духовних цінностей, намагання відповісти на потреби дитини, їхні школи поступалися у популярності пістичним навчальним закладам. Останнє можна пояснити, на нашу думку, тим, що, з одного боку, пістичні школи були усіляко підтримувані державою, а з іншого, філантропічні освітні заклади не завжди мали збалансовану систему організації навчально-виховної роботи.

1. Reble A. Geschichte der Pädagogik. – Stuttgart, 2002. – S. 122. 2. Scholl. August Hermann Francke als evangelischer Erzieher. – EE VII, 1955. – S. 45–49. 3. Nohle C. Geschichte des deutschen Schulwesens im Umriß. Nachdruck aus Rein. Enzyklopädisches Handbuch der Pädagogik. – Langensalza, 1896. – 434 S. 4. Roegele. Ein Schulreformer des 18. Jahrhunderts. Kardinal Damian Hugo von Schönborn und die Reorganisation des Schulwesens im Fürstbistum Speyer. – HJ (1955). – S. 351–362. 5. Campe J. H. Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher. – Wien und Wolfenbüttel, 1787. 6. Lorenz H. J. B. Basedows Philantropin im Lichte neuerer Forschung. In: Pädagogische Blätter für Lehrerbildung und Lehrerbildungsanstalten. – Bd. XXI. – Gotha, 1892. – 583 S. 7. Salzmann Chr. G. Anweisung zu einer nicht vernünftigen, aber doch modischen Erziehung der Kinder. – Erfurt, 1. Auflage. – 1780. 8. Rochow F.E. Schriften zur Volksschule. Hrsg. von R. Lochner. – Karlsruhe, 1962. 9. Giese G. Deutsche Schulgesetzgebung. – Berlin, 1931. – S. 17–53. 10. Schönfeld H. Bücher für den evangelischen Religionsunterricht. Ein Beitrag aus den bayerischen Volksschulen im 19. Jahrhundert. – Jena, 2005. – S. 28–31.

Рецензент: д.пед.н., професор Поташнюк І. В.